

Світлана ПОШИВАЙЛО

НАРОДНІ НАЗВИ ЗНАРЯДЬ, СПОРУД ТА ІНСТРУМЕНТІВ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ У ГОНЧАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ ПОЛТАВЩИНИ

Розглядається лексико-семантична група (ЛСГ) гончарської лексики, що включає в себе народні назви знарядь, споруд та інструментів, які використовуються у гончарному виробництві Полтавщини. Зокрема подано варіанти назв реалій та з'ясовано склад, структуру та семантичне наповнення даної ЛСГ.

Ключові слова: гончарство, гончарська лексика, знаряддя, інструменти, назви.

Гончарська лексика Полтавщини становить єдину макросистему, або тематичну групу лексики (ТГЛ), яка, в свою чергу, поділяється на ряд лексико-семантичних груп (ЛСГ), тісно пов'язаних спільністю семантики.

Назви знарядь, пристосувань та інструментів — одна з численних лексико-семантичних груп гончарської лексики, яка потребує систематизації та наукового обґрунтування. Цю ЛСГ гончарської лексики в межах всієї ТГЛ розглядали дослідники Олександр Трубачов [10], Марія Кривчанська [3], Валентина Бережняк [2], Любов Спанатій [1; 8], Анатолій Мединський [6] та інші мовознавці. Питанням вивчення гончарних інструментів займалися й керамологи Олесь Пошивайло [7], Оксана Ликова [5], Валентина Троцька [9] та інші. Однак, саме назви знарядь, споруд та інструментів гончарної лексики Полтавщини ще не були об'єктом окремого вичерпного дослідження, поділ цієї ЛСГ на мікрогрупи, з'ясування їх лексико-семантичного наповнення, визначення системотворчих чинників, які задіяні при творенні назв знарядь, пристроїв та інструментів у гончарному виробництві, залишається актуальним, оскільки дослідники, окрім Марії Кривчанської, не приділяли особливої уваги лексемам, що наповнюють полтавську говірку.

Мета нашого дослідження — систематизувати номени, які вживаються для означення знарядь, споруд та інструментів Полтавщини в складі всієї тематичної групи, розподіливши цю лексико-семантичну групу на мікрогрупи та з'ясувавши їх лексико-семантичне наповнення.

У межах ЛСГ «назви знарядь, пристосувань та інструментів» вичленовується такі мікрогрупи:

1) **назви знарядь, пристосувань та інструментів, які використовуються при видобуванні глини:** *г'ір'ниц'ка*, *'кирка*, *копа'ниц'а*, *'кирка* — знаряддя для копання глини, *шап'лик*, *в'ід'ро*, *'ражка*, *'кадка* — дерев'яна посудина діаметром не більше 40 см, що використовувалася для витягання глини з ями, в деяких осередках у такій посудині замочували глину;

2) **назви знарядь, пристосувань та інструментів, які використовуються при обробці глини та приготуванні її до роботи:** *'довбн'а*, *дов'бешка*; *вес'ло*; *'заступ*, *ско'белка*, *'весло*, *чекуша* — інструмент для подрібнення (перебивання) глини; *струг*, *стру'гало*, *стру'жок*, *стру'гач*, *'к'іска* — інструмент у вигляді невеликого шматка широкого залізного леза, зігнутого дугою, з двома ручками; виготовлявся, здебільшого, зі старої коси [7, с. 32]; *'проволака*, *др'іт*,

'дротик, 'дрот, дро'тина, дро'тинка — мідний дріт довжиною від 35 до 55 см, що використовувався для пересікання глини та для зрізання сформованих виробів з гончарного круга, для обрізання кахель;

3) назви знарядь та інструментів для формування гончарних виробів: *'ножик, ніж, 'шинка, 'шиночка* — інструмент, за допомогою якого формується посуд, загострений до низу, посередині знаходиться отвір для зручності тримання, виготовляється з дерева (груша, клен та ін.); *гор'шечний 'ножик, гор'шечний 'ножик, горшко'вий 'ножик* — дерев'яна пластина плавно загострена до низу з дірочкою посередині, іноді збоку вирізана клинцем, застосовувалася для формування глиняного посуду, переважно горщиків; *'мисочний 'ножик, миско'вий 'ножик* — дерев'яна пластина, плавно заокруглена до низу з дірочкою посередині, використовувалася для формування мисок; *'м'ірка, м'ірочка* — інструмент для контролювання величини виробу, що складався з двох паличок, з'єднаних навхрест: розмір вертикальної палички відповідав висоті посудини, а горизонтальної — діаметру ший; *'форма, пе'чатна 'дошка* — дошка, на якій формується лицьовий бік кахлі, виготовлялася переважно з липи; часто буває різьблена або «продовгувата прямокутна рамка, довші бруски якої переходять у ручки для тримання; використовувалася для формування цегли» [7, с. 56]; *'шчисток, 'зчисток, скре'бачка, шкре'бачка* — невелика дощечка у формі чотирикутника з отвором посередині для очищення від глини гончарного круга, лави та рук гончаря, іноді буває у вигляді лопаточки, з ручкою для тримання; *'мачка, 'мочка, 'вмачка* — посудина з водою, в яку гончар вмочає руки під час формування посуду; *ко'лодка, ко'лодочка* — товста дерев'яна паличка циліндричної форми, за допомогою якої формується пустотілий тулуб дитячої іграшки-свистунця [7, с. 58]; *'стека* — дерев'яна паличка, що застосовувалася для оздоблення зовнішньої поверхні глиняних виробів;

3.1) назви гончарного круга: *круг, гон'чак, гон'чарний круг, ста'нок* — спеціальний верстат для формування глиняних виробів, *круг 'шл'онський, голо'ватий круг, шестер'н'а* — «старовинний ножний пересувний гончарний круг із рухомою віссю; зберігався в побуті гончарів до початку ХХ ст.» [7, с. 42], особливістю такого гончарного круга є наявність спиць — дерев'яних округлих кілків, що з'єднували між собою верхню та нижню частину кру-

га, *во'лос'кий круг, ма'шина* — ножний гончарний круг з рухомою віссю;

3.1.1) назви частин гончарного круга: *веретено, шпил', в'ісь* — вертикальна вісь гончарного круга, *го'ловка, верх'н'ак, 'верхн'а 'кружка, кру'жок, біл'ша кружка* — верхня частина гончарного круга, на якій формують посуд, *'менша 'кружка, нижн'а 'кружка, спід'н'ак, 'споден', 'сп'ідн'а 'кружка, сп'ід'ник* — нижня частина (круг) гончарного круга, яку гончар поштовхами ніг обертає, завдяки чому гончарний круг рухається, *'коник, 'глиц'а, ли'сиц'а, ли'сичка, 'ручка, йа'ремце, йар'мо* — дощечка для прикріплення гончарного круга до лави, однак *'коник, 'глиц'а, ли'сиц'а, ли'сичка, 'ручка* одним кінцем прибивалася до лави, через отвір на другому кінці проходило веретено, а *йа'ремце, йар'мо* мало децю відмінну форму і спосіб кріплення, а саме з вільного кінця ярма робився глибокий повздовжній виріз, що відкривався до лави у вигляді гачка, веретено закріплювалося в ньому за допомогою шкіряної мотузки, продітої впоперек дощечки [7, с. 43]; *'дучка, гн'із'до* — заглиблення посередині п'ятки, куди вставляється загострений кінець веретена [7, с. 39]; *'порплиц'а, 'стал'ц'а, 'порпла* — залізна пластина з виямкою посередині, куди вставлявся нижній край веретена; *шп'ін', 'шпеник, шпин', шпен'* — залізний стержень, який одним краєм вставлявся в нижній кінець веретена, а другим — ставився в порплицю; *'шпиц'і, 'спиц'і* — кілки, які з'єднують між собою головку та спідняк шльонського круга;

4) назви знарядь, пристосувань, що використовуються у процесі сушіння глиняних виробів: *'пйатра, пйат'рини, пйт'рини* — довгі соснові полиці, на яких виставляється глиняний посуд для сушіння; *'паличка, тре'пачка, тр'і'пачка* — довга вузька дерев'яна лопатка для виправляння кахель;

5) назви знарядь та інструментів для оздоблення гончарних виробів: *'квач, 'квачик, 'шч'іточка* — інструмент у вигляді дерев'яної палички з прикріпленням до неї жмутиком кінського волосся [7, с. 64]; *на'к'іска, на'коска, на'косочка, пе'ро, 'пиро* — трубочка з пера або з соломинки, яка вставляється в ріжок (спринцівку), з неї витікає фарба під час розпису глиняних виробів, від її діаметру залежить товщина орнаментальних ліній [7, с. 66]; *ли'сул'ка* — інструмент у вигляді палички із роздвоєним загостреним кінцем (у вигляді виделки), використовувався для нанесення на

поверхню посуду подвійних смужечок-заглиблень; **'пензил', 'пензел', 'пензлик, 'пизлик, 'пизлечок, 'шч'іточка** — щіточка із щетини, перев'язаної ниткою, застосовувалася для розпису глиняного посуду; **р'і'жок** — інструмент для орнаментування мисок та ритуального посуду, який виготовляється з коров'ячого рога, у вузький кінець якого вставляється «накоска» — тоненька трубочка; **сприн'ц'івка, сприн'ц'овка** — гума медична спринцівка зі вставленою в отвір «накоскою» із соломинки або курячого пера, використовувалася для орнаментування посуду, майже витіснила «ріжок»; **'кл'учка, 'шпил'ка, кр'учок** — паличка, на якій з одного боку міститься зігнута у вигляді гачка дротина, призначена для оздоблення глиняних виробів технікою фляндрівки; **'в'іхтик** — шматок сукна (овечої шкури), яким вимащували посуд дьогтем перед обсіпкою [7, с. 103], **опи'шчаник, п'ід'ставка, п'ід'ставочка** — дерев'яна або глиняна підставка для тримання коров'ячого ріжка під орнаментування посуду; **'ситце** — невелика посудина з ручкою, в якій, замість дна, прив'язаний кусок волосяного сита, використовується для прощіджування фарб та поливи [7, с. 70]; **кол'іс'це** — маленьке дерев'яне колесо з вирізаним по периметру геометричним орнаментом, прикріплене до дерев'яної ручки, використовується для орнаментування глиняного посуду;

5.1) **назви знарядь та інструментів, що використовуються для виготовлення полив'яння глиняних виробів**: **'в'іхтик** — шматок сукна (овечої шкури), яким вимащували посуд дьогтем перед обсіпкою [7, с. 103]; **'ложка, ве'решка, ло'патка, м'і'шалка; по'лоник** — інструмент для постійного помішування розплавленого свинцю у вигляді ложки на довгій ручці, часто ложка з кількома отворами, а ручка понад один метр;

5.1.1) **назви жорен**: **гон'чарн'і'жорна, 'жорно** — механічний пристрій для розмелювання свинцю, піску деяких барвників;

5.1.1.1) **назви частин жорен**: **жорно'вий ста'нок, ста'нок** — дерев'яна конструкція, на якій прилаштовано жорнові камені; **б'і'гун, б'ігу'нец'** — верхній рухомий камінь жорен; **вере'тено** — вісь, на яку налізується жорновий камінь, нижня частина осі виготовлялася з дерева, а верхня із заліза; **'в'ічко** — наскрізний отвір у центрі жорнового каменя; **муш'ник, 'мушник, 'мошник** — жерстяний жолоб, вставлений в обруч нижнього каменя жорен, по якому збі-

гає розмелена речовина; **порп'лиц'а** — планка з металу, за допомогою якої «бігунець» насаджувався на «веретено»; **млин, млен, мл'он** — довга дерев'яна палиця, за допомогою якої обертають бігунець жорен. Вставляється одним кінцем у ямку побіля краю бігунця, а другим — прив'язується до «коника»;

5.1.1.2) **назви допоміжних елементів для жорен**: **клин, кли'нец'** — дерев'яний брусок, яким регулюється відстань між двома жорновими каменями; **'коник** — дерев'яний брусок прибитий до стіни чи полиці хати з метою кріплення до нього «млина» жорен;

б) **назви знарядь, споруд та інструментів для випалювання гончарних виробів**: **по'таска, кочер'га** — знаряддя у вигляді пластини (заокругленої чи прямої; з металу чи дерева), яка насаджена на довгу палицю для перегрівання дров, жару в горновій топці; **рач'ки** — глиняні фігури у вигляді тринога чи обруча з наліпними ніжками для запобігання злипанню политих виробів під час випалювання; **ку'л'ас, ко'лас** — залізний гачок з дерев'яною ручкою для витягування з горна гарячого посуду;

6.1) **загальні назви гончарної печі**: **'горно, гор'но, п'іч, 'горен** найчастіше у сполученні з прикметником **гон'чарний, гон'чарна** — піч для випалювання глиняного посуду;

6.2) **назви різновидів горна**: **'горно компа'нон'ке** — гончарна піч, спільна для кількох гончарів; **'горно куре'нем, 'горно на'катом, кур'ін'** — «гончарна піч напіввідкритого і закритого типу, тобто з напівкупольним або з купольним перекриттям над посудною камерою» [7, с. 113]; **горш'чечне 'горно, гор'шечне 'горно, горшко'вий 'горен** — піч для випалювання посуду, кахель, цегли з круглою за формою посудною камерою; **'мисочний 'горен, мисковий 'горен** — горно з чотирикутною посудною камерою, призначався переважно для випалювання мисок;

6.2.1) **назви частин горна**: **будка** — похилий настил із дощок або очерету над мисковим горном (рідше над горщечним), що захищає піч від опадів та вітру [7, с. 111], **'в'інц'а** — заокруглені краї входу до посудної камери горнів напіввідкритого і закритого типів; **груба, 'грубка, п'іч** — топка гончарної печі, де розпалюється вогонь; **до'роги, зап'ецки, зап'ічки** — аркові проходи між «козлом» і стінами топки; **'дучки** — наскрізні отвори по всій поверхні «череня» горна (мали вигляд зрізаного конуса) під час випалювання через них до посудної камери поступає полум'я;

ка'биц'а — камера горна, куди складається посуд для випалювання [7, с. 115]; **клу'буки** — краї посудної камери горна відкритого типу; **ко'зел** — опора, що підтримує «черень» горна; в «мисочному» горні проходить через всю довжину «кабиці», а в «горщечному» — до «прогону» [7, с. 115]; **низ** — земляна підлога топочної камери горна; **'власне горн, 'сами горн, 'пічка** — «челюсті» топочної камери горна, **'топка, 'скрин'а, мур, чи'р'ін', че'р'ін'** — перекриття посудної камери горна, яке відокремлює її від топки; в мисочному горнові завжди проходило через всю площину кабиці, а в горщечному могло не доходити до задньої стінки, утворюючи «прогони» **дно, ри'шотка, кирпич'ова, за'сл'інки, колосни'ки, душни'ки, д'ір'ки, про'гони** — отвори в черені горщечного горна із заднього боку топки, мали вигляд сегмента чи овалу, **'сл'оси, сл'о'сини, о'ч'олки, піднебня** — аркове склепіння топочної камери горна (під черенем), **'з'ікро, з'ік'ро, в'ік'но, д'ірка, пор'і'жок, по'р'іг** — нижня частина входу до посудної камери, **за'хистишче, 'двер'і при'гребц'а** — яма горна, де знаходиться топка;

6.3) **назви прибудов біля горна:** **'будка** — настил із дощок або очерету над мисковим горном (рідко над горщечним), який захищає піч від опадів та вітру; **в'яз'** — дві палиці, вбиті в землю з обох боків горна, які зверху закріплюються дерев'яною перекладиною, встановлювалися для запобігання деформації горна під час його нагрівання.

Отож, внаслідок систематизації номенів, які вживаються для означення знарядь, споруд та інструментів гончарного виробництва Полтавщини в складі всієї тематичної групи на лексичному рівні, автор виділила шість мікрогруп, які, в свою чергу, членуються на дрібніші групи. З'ясувала їх лексико-семантичне наповнення, висвітлила діапазон семантико-парадигматичних зв'язків, що забезпечують єдність структурної організації ТГЛ.

1. Національний архів українського гончарства. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 31. — Інв. № 719.
2. *Бережнюк В.* Гончарська лексика східнополіського діалекту : автореф. дис. канд. філол. наук / В. Бережнюк. — К., 1996. — 16 с.
3. *Кривчанська М.Ф.* Лексика гончарного промислу Полтавської області : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук / М.Ф. Кривчанська. — К., 1952. — 303 с. : іл.

4. *Левун Н.В.* Семантична і словотвірна структура української термінології художньої кераміки : автореф. дис. канд. філол. наук / Ніна Віталіївна Левун. — Дніпропетровськ, 1983. — 16 с.
5. *Ликова О.* Колекції гончарних інструментів та пристроїв Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному / Оксана Ликова // Музеї України. — 2010. — № 3 (37). — С. 11—13.
6. *Мединський А.М.* Структурна організація і семантика гончарської лексики у подільських говірках : автореф. дис. канд. філол. наук / Анатолій Мединський. — К., 2006. — 25 с.
7. *Пошивайло О.* Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина / О. Пошивайло. — Опішне : Українське народознавство, 1993. — 280 с.
8. *Спанатій Л.С.* Гончарна лексика в говорах української мови / Л.С. Спанатій. — К., 1997.
9. *Троцька В.* З історії дослідження випалювальних споруд Х—XIII століть Лівобережної України / В. Троцька // Сіверянський літопис. — 2011. — № 6. — С. 3—9.
10. *Трубачев О.Н.* Ремесленна термінологія в славянських языках (етимологія и опыт групповой реконструкции) / О.Н. Трубачев. — М. : Наука, 1966. — 416 с.

Svitlana Poshyvaylo

PEOPLE'S NOMINATION OF TOOLS, CONSTRUCTIONS AND INSTRUMENTS USED IN POTTERY PRODUCTION OF POLTAVA REGION

In the article has been considered a lexical semantic group (LSG) of pottery lexicon including in its volume widely-spread people's nomination of tools, constructions and instruments used in pottery industry of Poltava region. Variants of real things have been presented as well as definitions of context, structure and semantic volume of mentioned LST in particular.

Keywords: pottery, pottery lexicon, tools, instruments, nominations.

Світлана Пошивайло

НАРОДНЫЕ НАИМЕНОВАНИЯ ОРУДИЙ, СООРУЖЕНИЙ И ИНСТРУМЕНТОВ, ИСПОЛЗУЮЩИХСЯ В ГОНЧАРНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ ПОЛТАВЩИНЫ

Рассматривается лексико-семантическая группа (ЛСГ) гончарской лексики, которая включает в себя народные названия орудий, сооружений и инструментов, используемых в гончарном производстве Полтавщины. В частности представлены варианты названий реальных и определен состав, структура и семантическое наполнение данной ЛСГ.

Ключевые слова: гончарство, гончарская лексика, орудия, инструменты, названия.